

خسرو و شیرین

با شرح جامع مشکلات

به انضمام تحلیل صحیح خطاهای

استاد حسن وحید دستگردی در مثنوی بیخی ابیات

«دکتر سید شاهرخ موسویان»

«عضو هیات علمی دانشگاه یاسوج»

سرشناسه	: موسویان، شاهرخ، ۱۳۵۱ -
عنوان قراردادی	: خسرو و شیرین، شرح
عنوان و نام پدیدآور	: خسرو و شیرین (با شرح جامع مشکلات) به انضمام تحلیل و تصحیح خطاهای استاد حسن وحیددستگردی در شرح برخی ابیات/ سیدشاهرخ موسویان.
محل چاپ	: تهران: الماس دانش، ۱۳۹۲.
تعداد صفحات	: ۶۲۹ ص.
شابک	: 978-600-189-080-2
وضع فهرست	: فیا
موضوع	: نظامی، الیاس بن یوسف، ۴۵۳۰ - ۴۶۱۴ ق. -- تصحیح انتقادی
موضوع	: نظامی، الیاس بن یوسف، ۴۵۳۰ - ۴۶۱۴ ق. خسرو شیرین -- نقد و تفسیر
موضوع	: شعر فارسی -- قرن ۴ ق. -- تاریخ و نقد
شناسه افزوده	: دستگردی، حسن، ۱۳۵۹ - ۱۳۲۱.
شناسه افزوده	: نظامی، الیاس بن یوسف، ۴۵۳۰ - ۴۶۱۴ ق. خسرو و شیرین، شرح
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۲ ۵۸/۵۱۸۲۴
رده بندی دیویی	: ۱/۳۷۹۸
شماره کتابشناسی	: ۲۵۲
ملی	
تاریخ درخواست	: ۱۳۹۲/۰۹
تاریخ پاسخگویی	
کد پیگیری	: ۲۳۵۱۶۷۲

تلفن: ۶۶۹۶۸۰۵۸

عنوان کتاب: خسرو و شیرین

ناشر: موسسه فرهنگی انتشاراتی الماس دانش

مولف: دکتر سید شاهرخ موسویان

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۲

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۲۹۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۸۹-۰۸۰-۲

کلمه حقوق و حق چاپ متن، طرح
روی جلد و عنوان کتاب با نگرش
به قانون حمایت حقوق مؤلفان،
مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸

فهرست مطالب

صفحه	عنوان	صفحه	عنوان
۱۳۹	- نمودن شاپور صورت خسرو را بار سوم..	۱	پیشگفتار .....
۱۴۲	- پیدا شدن شاپور	۷	مُجملی درباره حکیم و آثار او .....
۱۵۴	- گریختن شیرین از نزد مهین بانو	۱۳	- آغاز کتاب .....
۱۶۰	- اندام شستن شیرین در چشمه آب	۱۵	- در عهد باری .....
۱۶۳	- دیدن خسرو شیرین را در چشمه سار	۲۲	- در حدیث نظر و توفیق شناخت .....
۱۷۹	- رسیدن شیرین به مشکوی خسرو	۲۹	- آمرزش خواستن .....
۱۸۱	- ترتیب کردن کوشک برای شیرین	۳۵	- در نعت مولی .....
۱۸۳	- رسیدن خسرو به ارمن نزد مهین بانو	۴۳	- در سابقه نظم کتاب .....
۱۸۶	- مجلس بزم خسرو و باز آمدن شاپور	۵۱	- در ستایش ابوطالب طغیانی .....
۱۹۱	- آگاهی دادن شاپور خسرو را از شیرین	۵۷	- ستایش اتابک اعظم .....
۱۹۵	- رفتن شاپور دیگر بار به طلب شیرین	۶۴	- خطاب زمین بوس .....
۲۰۱	- آگاهی خسرو از مرگ پدر	۷۱	- در مدح شاه مظفرالدین قزل ارسلان .....
۲۰۷	- تخت نشستن خسرو به جای پدر	۸۲	- حکایت .....
۲۰۸	- باز آوردن شاپور شیرین را	۸۴	- در پژوهش این کتاب .....
۲۱۰	- گریختن خسرو از بهرام چوبین	۸۹	- سختی چند در عشق .....
۲۱۲	- به رسیدن خسرو و شیرین	۹۳	- عذرانگیزی در نظم کتاب .....
۲۱۶	- اندرز و ستایش دادن مهین بانو شیرین را	۱۰۰	- آغاز داستان خسرو و شیرین .....
۲۱۸	- چوگان باختن خسرو با شیرین	۱۰۴	- صفت بزرگ امید .....
۲۲۳	- صفت بهار و عیش خسرو	۱۰۶	- عشرت خسرو در مرغزار و سیاست هرمز .....
۲۲۷	- شیر کشتن خسرو در بزمگاه	۱۱۰	- شفیع انگیزختن خسرو پیران را پیش پدر .....
۲۳۱	- افسانه گفتن خسرو و شیرین و شاپور	۱۱۲	- به خواب دیدن خسرو نیای خویش .....
۲۳۶	- افسانه سرایی ده دختر	۱۱۵	- حکایت کردن شاپور از شیرین و شیدیز .....
۲۴۴	- آزدن خسرو از شیرین و رفتن	۱۱۸	- وصف جمال شیرین .....
۲۴۷	- پاسخ شیرین	۱۲۵	- صفت شیدیز .....
۲۵۰	- پاسخ دادن خسرو شیرین را	۱۲۸	- رفتن شاپور در ارمن به طلب شیرین .....
۲۵۴	- پاسخ شیرین خسرو را	۱۳۱	- در نژاد شیدیز .....
۲۵۵	- لابه کردن خسرو پیش شیرین	۱۳۳	- نمودن شاپور صورت خسرو را بار اول .....
۲۵۷	- دمیدن روز	۱۳۷	- نمودن شاپور صورت خسرو را بار دوم .....

صفحه	عنوان	صفحه	عنوان
۴۰۳	- تنها ماندن شیرین و زاری کردن وی.....	۲۶۰	- رفتن خسرو از پیش شیرین.....
۴۰۷	- ستایش صبحگاه.....	۲۶۵	- جنگ خسرو با بهرام و گریختن بهرام...
۴۰۸	- نیایش کردن شیرین با یزدان پاک.....	۲۷۳	- بر تخت نشستن خسرو به مداین بار دوم..
۴۱۰	- رفتن خسرو سوی قصر شیرین.....	۲۷۹	- نالیدن شیرین در جدایی خسرو.....
۴۲۰	- دیدن خسرو شیرین را.....	۲۸۴	- بیت کردن مهین بانو شیرین را.....
۴۲۱	- پاسخ دادن شیرین خسرو را.....	۲۹۰	- نشستن شیرین به پادشاهی.....
۴۲۶	- پاسخ دادن خسرو شیرین را.....	۲۹۲	- مداین شیرین به مداین.....
۴۲۸	- پاسخ دادن شیرین خسرو را.....	۲۹۳	- آگهی خسرو از گنج.....
۴۳۴	- پاسخ خسرو شیرین را.....	۳۰۳	- بزم آرایی خسرو.....
۴۳۷	- پاسخ دادن شیرین به خسرو.....	۳۱۰	- شفاعت کردن خسرو پیش مریم.....
۴۴۴	- پاسخ دادن خسرو شیرین را.....	۳۱۳	- فرستادن خسرو شاپور به آلب.....
۴۴۸	- پاسخ دادن شیرین خسرو را.....	۳۱۴	- عتاب کردن شیرین به شاپور.....
۴۵۵	- پاسخ خسرو شیرین را.....	۳۳۲	- آغاز عشق فرهاد.....
۴۵۹	- پاسخ دادن شیرین خسرو را.....	۳۳۸	- آمدن شیرین به تماشای فرهاد.....
۴۶۴	- بازگشت خسرو از قصر شیرین.....		- زاری کردن فرهاد از عشق شیرین.....
۴۶۹	- پاسخ شاپور به خسرو.....		- آگاهی یافتن خسرو از عشق فرهاد.....
۴۷۲	- پشیمان شدن شیرین از رفتن خسرو.....	۳۴۴	- رای زدن خسرو در کار فرهاد.....
۴۷۵	- بیت دادن خسرو و تعبیر شاپور.....	۳۴۵	- طلب کردن خسرو فرهاد را.....
۴۷۶	- مجلس نشستن خسرو در شکارگاه.....	۳۴۶	- مناظره خسرو با فرهاد.....
۴۸۲	- غزل گفتن نکیسا از زبان شیرین.....	۳۵۱	- کوه کندن فرهاد و زاری او.....
۴۸۵	- سرود گفتن بارید از زبان خسرو.....	۳۶۰	- رفتن شیرین به کوه بیستون.....
۴۸۷	- سرود گفتن نکیسا از زبان شیرین.....	۳۶۳	- آگاهی خسرو از رفتن شیرین نزد فرهاد.....
۴۸۹	- سرود گفتن بارید از زبان خسرو.....	۳۷۲	- تعزیت نامه خسرو به شیرین از راه طنز.....
۴۹۳	- سرود گفتن نکیسا از زبان شیرین.....	۳۷۶	- مُردن مریم.....
۴۹۶	- غزل گفتن بارید از زبان خسرو.....	۳۷۸	- تعزیت نامه شیرین به خسرو در مرگ مریم.....
۴۹۸	- سرود گفتن نکیسا از زبان شیرین.....	۳۸۱	- رسیدن نامه شیرین به خسرو.....
۵۰۲	- سرود گفتن بارید از زبان خسرو.....	۳۸۳	- صفت داد و دهش خسرو.....
۵۰۴	- بیرون آمدن شیرین از خرگاه.....	۳۸۳	- به می نشستن خسرو بر تخت طاقدیسی.....
۵۱۰	- آوردن خسرو شیرین را از قصر به مداین.....	۳۸۸	- شنیدن خسرو اوصاف شکر اسپهانی را.....
۵۱۳	- زفاف خسرو و شیرین.....	۳۹۱	- رفتن خسرو به اصفهان در تمنای شکر.....
		۳۹۶	- تفحص خسرو در کار شکر.....

عنوان	صفحه
- اندرز شیرین خسرو را در داد و دانش.....	۵۲۶
- سؤال و جواب خسرو با بزرگ آئید.....	۵۲۹
- در نبوت پیغمبر اکرم (ص).....	۵۳۶
- گفتن چهل قصه از کلیله و دمنه.....	۵۳۷
- حکمت و اندرز سرایی حکیم نظامی.....	۵۴۳
- صورت شیریه و انجام کار خسرو.....	۵۴۵
- نشستن خسرو به آتشخانه.....	۵۴۷
- کشتن شیریه خسرو را.....	۵۵۲
- تمثیل.....	۵۵۳
- بیدار شدن شیرین.....	۵۵۳
- خواستگاری شیرویه شیرین.....	۵۵۴
- جان دادن شیرین در دخمه خسرو.....	۵۵۵
- نکوهش جهان.....	۵۵۵
- در موعظه.....	۵۵۵
- نتیجه افسانه خسرو و شیرین.....	۵۶۶
- در نصیحت فرزند خود، محمد.....	۵۶۷
- در خواب دیدن خسرو پیغمبر (ص) را.....	۵۶۸
- نامه نبشتن پیغمبر (ص) به خسرو.....	۵۷۲
- معراج پیغمبر (ص).....	۵۸۰
- اندرز و ختم کتاب.....	۵۸۸
- نکوهش حسودان.....	۵۹۶
- طلب کردن قزل شاه حکیم نظامی را.....	۶۰۱
- تأسف بر مرگ جهان پهلوان.....	۶۱۵
- منابع.....	۶۱۸

پیشگفتار

۱- بی گفت و گو ادبیات هر ملّتی، آیینه ایست تمام نمای که قامت بلند، کوتاه، راست و یا ناراست فرهنگ و تمدّن آن ملّت را باز می نمایند. بر آشنا و بیگانه پوشیده نیست که بنای شعر و ادبیات فارسی و بسیاری جهات از ادبیات سایر ملل رفیع تر و منیع تر است. در میان دواوین و آثار ادب پارسی، غنوم خسرو و شیرین، اثر حکیم نظامی، بی نظیر و عظیم المثل است. این اثر به اندازه ای پر صلابت است که شعرای زبردست بسیاری، در قرون بعد سعی بر تقلید داستان و شیوه سرایش آن نموده اند؛ اما حتّی در این قله بلند این منظومه، کلاه از سرهای ادراکشان افتاده و برای تقلید سُرایی نیز بی گشته اند.

در عرصه تحقیقات ادب پارسی، شرح مشکلات دواوین و آثار شعرا همواره یک دغدغه و یک ضرورت اجتناب ناپذیر برای محققان بوده است. چنانکه همگان دریافته اند، با وجود سلاست و شیرینی این آثار، بعضی از ابیات آن دارای دشواریها و مشکلاتی هستند که فهم آن ابیات را دیرباب نموده و چه بسا در فهم کلیّت آن آثار، بعضی اندیشه آن شاعران کاملاً مؤثر باشد. منظومه خسرو و شیرین نیز در جرگه این دسته قرار گرفته است. به خلاف تصوّر بسیاری از خوانندگان، میزان ابیات دشوار و مبهم در این منظومه بسیار زیاد است. از این رو خوانش آن و مؤانست با آن را برای بسیاری از علاقه مندان با بی رغبتی همراه نموده است. با مطالعه کتاب پیش رو به صحتّ این سخن پی خواهید برد.

برای مرتفع نمودن این دغدغه، پیش از این معدودی از استادان بی همت خویش را مصروف نموده و به تصحیح و تشریح این منظومه پرداخته اند. این استادان سه بار در کدام به سهم خود بخشی از معضلات فهم و نیز اغلاط این کتاب مستطاب را حل نموده و با انتشار نام رسانیده اند. بنابراین باید آنچه را که از این منظومه در دست داشته و درک و تمتّع می کنیم، حاصل حمات همه این گرامیان برشماریم. در این راستا برای آشنایی خوانندگان و تشخّذ اذهان، به اقتصار سطور در مورد اهمّ کارهای صورت گرفته بر این منظومه نگاشته می شود:

هیچ کس را حقّ آن نتواند بود که در زحمات مرحوم حسن وحیددستگردی - چه در شرح مشکلات و چه در تصحیح این منظومه - گردی از انکار و شائبه بیفشاند. در این باره اگر نتوانیم تقدّم فضل را برایشان ملحوظ کنیم، اما در فضل تقدّمشان نیز نمی توانیم تردید نماییم. با وجود اشکالاتی که شرح مرحوم استاد داراست، اما این شرح همچنان توسط استادان دانشگاه و دانشجویان، بیشتر از دیگر شروح مورد رجوع است و علاقه مندان عام نیز همواره به آن مراجعه کرده و بهرمند شده اند. خود مرحوم استاد با اعتمادی که به کار و همت خود داشته، چنین نگاشته اند: «شرح ابیات و لغات نظامی

یکی از کارهای سخت و مشکل است و معروف است که جامی شرحی بر خمسه نوشته و در آخر نوشته سیصد بیت لایتحل باقی است که روز قیامت دامن نظامی را گرفته و از خودش شرح و معنی آنها را خواهیم دانست. شرح جامی را ما ندیده ایم و نمی دانیم این سخن حقیقت دارد یا نه، اما این نظامی که ما داریم، دارای شرح و ترجمه لغات است و شرح لایتحلی برای روز قیامت باقی نمانده و از اول تا آخر سی چهل بیت مشکوک باقی نیست.» [وحیددستگردی: ۱۳۱۳، ۶۴۸]

ایشان در جای دیگری در باب دلایل نقص و تحریف و غلط در اشعار نظامی فرموده اند: «سبب راه یافتن غلط در دفتر شش گانه نظامی سه چیز است: یکی کثرت استنساخ که بالطبع هیچ نویسنده از زیاده علطاریسی برکنار نیست؛ اگرچه خود شاعر باشد. دوم تصرف کاتبان بی سواد در اشعار به حسب فهم خود. سوم دور بودن معانی و افکار وی از ذهن عوام» [وحیددستگردی: ۱۳۶۳، عج مقدمه]. البته شاید بتوان یک دلیل دیگر نیز به دلایل استاد اضافه نمود: گاهی ممکن است اشکال از خود شاعر باشد؛ یعنی از اشعار که هیچ کس مصون از خطا نیست، چه بسا ابیاتی باشد که سوء تالیف و تعقید دارد و این از جانب خود شاعر باشد (ای نمونه رک صفحه ۱۵۶ از متن دستگردی بیت ۵ و صفحه ۲۵۹ از همین کتاب، بیت سوم، بیت ۱۰ صفحه ۱۰۸ از متن دستگردی و صفحه ۲۰۰ از همین کتاب، بیت نهم).

استاد در مورد تصحیح خود از این مملوک چنین می نویسد: «تصحیح خسرو و شیرین مانند مخزن الاسرار، بر طبق مقابله با سی نسخه که سال هجرت هفتصد تا هزار و صد هجری است و هیچ حرف یا کلمه ای مطابق ذوق و سلیقه کسی تغییر نیافته است.» [وحیددستگردی: ۱۳۸۶، ۴۶۱]. از دیگر محاسن شرح استاد می توان به آوردن ابیات الحاقی در بارقه اشاره کرد که این امر در تنقیح و پیرایش این اثر تأثیر شایسته ای داشته است. اما به طور کلی با وجود همه زحماتی که مرحوم وحیددستگردی کشیده و گام نخست را در شرح این منظوم بیت برداشته اند، به شرح ایشان اشکالاتی نیز وارد است: ایشان با وجود اذعان به استفاده از سه نسخه قدیمی، ذکری از این نسخه ها به میان نمی آورند و نسخه مرجع خود را معرفی نمی کنند. یکی دیگر نواقص این شرح رها کردن بسیاری از بیتهای دشوار است. خواننده وقتی به این ابیات می رسد، چار سوء ظن می گردد که عدم شرح این ابیات ممکن است از ناتوانی شارح باشد و نه از نسیان شارح. اما نقص مهم این شرح استفاده از عنصر «ذوق» هم در تصحیحات و هم در شرح ابیات است؛ یا به عبارتی دیگر «برخی ترجیحات بلامرجح و پاره ای تأویلات و تعبیرات نامناسب از جانب مصحح در حواشی ابیات.» [ریاحی: ۱۳۵۸، ۷]. عدم ذکر منابع تا اندازه زیادی نظرات شارح را - با وجودی که غالباً صائب هستند - از منزلت اعتبار می اندازد. «لغات و واژه ها و نیز کنایات متن در بسیاری از موارد به طور دقیق معنی نشده اند و در مواردی هم که اشاره شده، مستند به هیچ مأخذ و فرهنگ خاصی نیست و خواننده این شرح ناچار است برای اطمینان خاطر، به منابع و فرهنگهای دیگر رجوع کند... در این شرح به تلمیحات و آداب و رسوم و امثال نیز اشاره مفصلی نشده است... هم چنین به ندرت به آیات

و احادیث موجود در ابیات [مخصوصاً در تحمیدیه ابتدای کتاب] اشاره شده است. « [سلطان الکتابی: ۱۳۸۸، ۱۳ و ۱۴]. همچنین شارح محترم برای تبیین ابیات به هیچ وجه از اشعار دیگر این منظومه و یا دیگر دواوین شاهد نیاورده اند. با وجود این نواقص، به خاطر کوتاه بودن و مفید بودن نسبی توضیحات و آوردن این توضیحات در پاورقی که خواننده را از تورق در کتاب بی نیاز می کند، و نیز به خاطر قدمت و شهرت شارح، این شرح همچنان در میان دیگر شروح از اقبال بیشتری در میان خوانندگان برخوردار است.

پس از مرحوم وحیددستگردی، مرحوم دکتر بهروز ثروتیان دومین شرح و تصحیح را از خسرو و شیرین صورت دادند. ایشان نیز به نوبه خود زحمت فراوانی را برای فهم و تسهیل این منظومه محمل شده اند. البته با وجود اینکه شرح استاد ثروتیان تجربه شرح مرحوم وحیددستگردی را نیز پیش رو داشته و انصافاً باید داد که در خیلی موارد نقائص شرح وحیددستگردی را مرتفع نموده، اما باید دانست که به دلیل بیانی شرح هرگز به اندازه شرح وحیددستگردی مورد اقبال قرار نگرفته است. از محسنات شرح مرحوم ثروتیان نسبت به شرح مرحوم دستگردی، استفاده از نسخه بدلها و آوردن آنها در پاورقی است که کمک مناسبی به فهم بعضی ابیات می نماید. همچنین ایشان در رعایت خصوصیات صوری کتاب مانند فواصل حروفچینی خوب، واژه نامه و غیره حق مطلب را ادا نموده اند. از مهمترین اشکالات شرح ایشان می توان به توضیحات بیش از اندازه برای بعضی ابیات اشاره نمود که غالباً از معنی درست دور است. اسباب ملال را برای خواننده فراهم می آورد و شاید مهمترین دلیل عدم رغبت خوانندگان به شرح ایشان همین مورد باشد. گاهی اطلاعات پرشاخ و برگ که ایشان در شرح بیتی به خواننده می دهند، اساساً بیجا است، اما همین شلوغی و ذکر جزئیات خواننده را در برابر وسعت این اطلاعات تسلیم نموده و باعث گمان را به وجود می آورد که صاحب چنین اطلاعاتی امکان ندارد خطا کرده باشد، در حالی که چنین نیست (ر.ک صفحه ۴۴۲ از متن دستگردی بیت ۱۲ و نیز صفحه ۵۹۰ از همین کتاب، بیت چهارم). همچنین ایشان نیز همانند مرحوم وحیددستگردی برای بیشتر توضیحات و نظرات خود غالباً برای ذکر نفسی کنند که این امر به توضیحات ایشان خدشه وارد می نماید. از دیگر نواقص این شرح می توان به عدم ارائه شواهد شعری از خود این منظومه، و نیز نثر ناسلیس ایشان در توضیحات و تعلیقات اشاره نمود. به نوع خوانش ایشان نیز از بعضی ابیات نیز می توان خرده گرفت که این خوانش ناصحیح باعث عدم درک معنی صحیح از بیت شده است:

آقای برات زنجانی سومین نفری بوده اند که به شرح کامل دشواریهای خسرو و شیرین پرداخته اند. زحمات ایشان نیز اگر چه مورد تقدیر است، اما به هر دلیل می توان گفت که نسبت به شروح قبل چندان مورد اقبال واقع نشده است. خصایص این شرح نیز به اختصار مرقوم می شود:

- « این کتاب تمام ویژگیهای صوری یک اثر تحقیقی خوب را داراست.

- پس از تمام شدن شرح ابیات، در بخشی جداگانه و به صورت مفصل نسخه بدل‌های تمام ابیات با ذکر علامت اختصاری نسخه آمده است. این کار باعث می‌شود خواننده بتواند در مواردی که ابیات مبهم است و یا شارحان توضیح کامل و کافی در مورد ابیات نداده‌اند، با مراجعه به نسخه بدل‌ها مشکل ابیات را حل کند.

- در بعضی از موارد اظهار نظرهای بی‌مأخذ دیده می‌شود.

- در بعضی موارد آوردن معادل آذربایجانی واژه‌ها، در معنی بیت هیچ جایگاهی ندارد.

- در بعضی موارد با وجود اینکه بیت نیاز به توضیح مفصلی داشته، شارح به ذکر معانی لغات اکتفا کرده و بی‌تنبایات و نکات پیچیده بیت اشاره نکرده است.

- با اینکه تمام ابیات به درستی و به طور کامل شرح نشده است، اما مطالعه آن در کنار سایر شروح به فهم منظور شاعر کمک می‌کند. [سلطان الکتانی: ۱۳۸۸، ۱۸ تا ۲۱]

به جز این سه دلیل که ذکر آثار آنان در فوق رفت، کسان دیگری نیز به شرح منظومه خسرو و شیرین به صورت جداگانه یا گزیده پرداخته‌اند. از میان این گزیده‌های مفید می‌توان به گزیده عبدالمحمد آیتی اشاره نمود که معمولاً مورد استفاده دانشجویان ادبیات در ترم‌های دوره کارشناسی و نیز علاقه‌مندان تواناگوار است. آثاری نیز به طور عام در مورد خنجر نظامی نگاشته شده که البته ممکن است مرقومات نظامی بسیاری در آنها در فهم ابیات دشوار خسرو و شیرین به کار آید؛ تعدادی از این آثار عبارتند از: پیر گنجینه خسرو و شیرین اثر عبدالحسین زرین کوب، آرمانشهر زیبایی اثر سعید حمیدیان، حکمت، عدل و اخلاق در شعر نظامی، اثر محمد تقی جعفری، تلخیص و تحلیلی از خسرو و شیرین نظامی، اثر منصور ثروت، گنجینه حکمت در آثار نظامی، اثر منصور ثروت، کتابشناسی نظامی گنجوی، اثر ابوالقاسم زرین کوب، بشارت‌ها در گنجینه راز نظامی، اثر عبدالحسین موحد. قهرمانان خسرو و شیرین، اثر لیلی ریسی و

۲- نسخه مبنای نگارنده در شرح این منظومه، مکتوب مرحوم استاد حسن روحان دستگردی است. بر روحش درود می‌فرستم و اذعان می‌نمایم که دروازه ورود من در به سامان رسیدن این شرح، حواشی و افاضات ایشان بوده است.

۳- چنان که ذکر آن رفت، از آنجا که هنوز هم شرح مرحوم وحید دستگردی در میان دانشگاہیان و علاقه‌مندان نسبت به دیگر شروح مورد اقبال و استفاده بیشتری قرار می‌گیرد، سعی نگارنده بر این بوده است که زحمات حاضر از سه جنبه نسبت به شرح آن مرحوم متفاوت و مرجح باشد تا این زحمات مصداق اسراف و موازی کاری واقع نگردد و اگر نگارنده در به فعل آوردن این سه وجه توفیق اندکی نیز داشته باشد، شاید بتوان گفت که شرح حاضر به فضل حق و منه مقبول طبع مردم صاحب نظر شود:

الف: تمام ابیاتی که مغفول ایشان قرار گرفته و از حیث تشریح افتاده، شرح شده است.

ب: ابیاتی را که جنابشان به خطا تشریح کرده اند، با ذکر ادله اصلاح گردید.

ج: سعی شده است بسیاری از ابیات را که مرحوم استاد صحیح شرح و معنا نموده اند، نگارنده به گونه ای کاملتر و مستندتر شرح و معنا نماید.

۴- معیار انتخاب اشعار دشوار برای شرح و تبیین چنین بوده است: راقم سطور بر آن بوده تا مخاطبان خود را از لافه ندان عام تا دانشجویان دوره کارشناسی، ارشد، دکتری و همچنین استادان و نظامیان سنا به فرض نموده و در این راستا سعی بر آن بوده تا از شرح هیچ بیت دشواری فروگذار نشود. بدیهی است که چنین شرحی غث و سمین دارد و گاهی گره گشایی از یک بیت تنها به بیان معنی یک وار، و گاهی به شرح مبسوط و ذکر شواهد متعدّد انجامیده است.

۵- واقع امر این است که در هر بیت می توان از ابعاد گوناگون و به تعداد چندین صفحه و یا به قدر یک مقاله شرح نگاشت و اگر برای هر بیت دشوار تنها یک صفحه شرح اختصاص می یافت، حجم این کتاب از سه هزار صفحه بیشتر می شد. به حقیقت راهبرد راقم این سطور زیاده نویسی و فضل فروشی نبوده است، که فضل جای دیگر نشیند؛ حقیر سر آن داشته تا غوامض و مشکلات هر بیت را به مقداری بگشاید که خواننده خاص و عام عنای آن بیت را درک نماید و به تناسب بهره ای برگیرد و آنگاه ذخیره و انگیزه اضافی برای ادامه خواندن این منظومه فراهم گردد. به هیچ وجه قلم خود را از لغزش مبرا نمی شمارم و نوشته خود را در این باره ختم رسائل نمی دانم؛ در شهر شرح هرگز آخرین پیغامبر ظهور نخواهد کرد. آنچه مستحسن این است که توانسته باشم خشت این بنا را یک رج بالاتر نهم؛ همین مرا بس و البته قضاوت این خانه بس و حق من نخواهد بود.

۶- از آنجا که نگارنده از منتسبین به قوم کهن لر و با گویش اصیل این غم آشناست، به نظر می رسد در شرح بعضی ابیات، اشتراک با زبان کهن نظامی به مدد آمدن در گنجینه گره از کار فروبسته آن ابیات یاریگر شده است. برای مثال در تشریح واژه «غنجه» می توان به توضیحات و حواشی این بیت مراجعه فرمایید:

چو کردی غنجه کبک دری تیز   ببردی غنجه کبک دلاویز | صفحه ۱۹۳ از متن دستگردی و ص ۲۰۷ همین کتاب |

۷- در استفاده از منابع و نوشته های دیگران، هر جا که تغییری در جمله بندی نویسنده آن مأخذ صورت داده ایم و مغز مطلب را به عاریت گرفته ایم، برای رعایت ادب امانت ترکیب «اقتباس از...» را به ابتدای مأخذ اضافه کرده ایم.

۸- ویرایش استاد سعید حمیدیان در کتاب حاضر نیز اعمال گردیده است و از این بابت باید از ایشان نیز سپاسگزاری شود؛ اما با رخصت از محضرشان بعض جایها را که غفلتی در ویرایش ایشان یا سرانگشتان چابک و عجل حروفچینان اتفاق افتاده است، تجدید ویرایش و اصلاح نموده ام.

۹- مدیون همه‌ انهایی ام که مستقیم یا غیر مستقیم از علم و آثارشان در این شرح بهرمنده شده ام و نامشان را آورده یا نیاورده ام. برای همسر و فرزندانم به خاطر صبوریهایشان سپند، لباس بر آتش این واژه ها می نهم و دعایم را حرز حصین وجودشان می نمایم. از دوست عزیزم دکتر اسحاق طغیانی نیز سپاسگزارم که با افاضات خود پریشانیهای این مکتوب را به سامان رساندند و زلف بشویده این شرح را به قلم تنقیح و تنقید شانه زدند.

یاسوج / اردیبهشت هزار و سیصد و نود و دو

سید شاهرخ موسویان